

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

ESIMISE ÖÖ ÕIGUSE STEREOTÜÜBI LEVIKU EELLUGU

Mõisnike ja talutüdrukute suhetest regilaulus ning
valgustusajastu saksa kirjameeste teostes

MERILI METSVAHI

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis ja Eesti Kultuuri-
loolises Arhiivis on terve hulk teateid esimese öö õigusest. Need on pärit
valdavalt XX sajandist. Seesama teema võetakse vahel kõne alla ka
kohvilauavestlustes ja sotsiaalmeedia postitustes.¹ Pole kahtlust, et kujutelm
esimese öö õigusest on hõivanud koha eestlase kultuurimälus. Ometigi ei
tähenda kõnealuse fraasi tuttavlikkus ega isegi mitte selle puhutine eksimine
muidu arvestatavatesse ajalookäsitlustesse,² nagu oleks Eestis kunagi eksis-
teerinud seksuaalelu reguleeriv seadusesäte, mis näinuks ette mõisniku
sekkumise talle kuuluvate pärisorjade intiimasjadesse pruutpaari pulmadesse
eel või ajal. Tegemist on eestlase identiteeti mõtestava troobi või stereotüübi,
mitte ajaloolise tõsiasjaga.

¹ Nii näiteks tegi üks naine sugusvõsa ajaloo vastu huvi tundvaid inimesi koondavasse
internetifoorumisse 18. jaanuaril 2011 postituse, millest ühe osa toon siinkohal ära:
„Kuulsin kusagilt et mõisate ajal oli selline komme et kui pruutpaar abiellus siis sai mõisnik
'esimese öö õiguse'. On see tõsi? Minu eelkäijad väidavad raudkindlalt et oleme ühe Heimtali
mõisniku vallaslapse järeltulijad ning nüüd püüan seda kindlaks teha. Lugu olevat siis nii
et parun kasutas oma 'esimese öö õigust' ja selle tagajärjel olevat sündinud siis üks minu
esivanem.” (Perekonnaajaloo foorum)

² Nt Tarkiainen, Tarkiainen 2014: 163, vt ka kriitikat selles leiduva esimese öö õiguse
teema kohta Küng 2015: 1498 ja vastust sellele Tarkiainen, Tarkiainen 2015: 1501.

Ettekujutus esimese öö õigusest – maavalduse meessoost omaniku õigusest veeta esimene öö tema territooriumil elava pruudiga tolle abiellumise puhul, enne kui seda teeb tema õige abikaasa – ei sündinud muidugi mitte Eestis, vaid imporditi siia hulk aega pärast selle teket ja laiemat levikut Lääne-Euroopas. *Ius primae noctis*'e (lad 'esimese öö õigus') idee paigutas esimesena Eesti konteksti üks esimesi eestlaste kultuurimälu kujundajaid Adam Peterson – seni teiste rahvusliku ärkamisaja tegelaste varju jäänud jõuline isiksus. Peterson kasutas seda mõistet Johann Christoph Petri teose „Ehstland und die Ehsten” esimese osa tõlke joonealuses kommentaaris 1901. aastal, olgugi et sellel polnud vähimatki seost kommenteeritud tekstikohaga. (Mägi 2009: 80) Sealt võttis selle kriitikavabalt üle Märt Raud, kes kirjutab esimese öö õigusest oma 1914. aastal avaldatud teoses „Eesti armuilmast” (Raud 1914: 80–81). Raud küll korrigeeris oma toonast väärarusaama esimese öö õiguse olemasolu kohta 1961. aastal eksilis ilmunud teoses „Eesti perekond aegade voolus” (Raud 1961: 139–140), ent selleks ajaks oli esimese öö õiguse eksisteerimine mineviku-Eestis juba stereotüübiks kinnistunud, nii et Raua kodu-Eestis vähetuntud teos sellele märkimisväärset mõju avaldada ei saanud.

Populaarteaduslike ja teaduslike kirjutiste rollist olulisem on olnud kõrgkultuuri mõju. 1911. aastal lavastatud Paul Pinna ja Adalbert Wirkhausi operetis „Jaaniöö”, Matthias Johann Eiseni regivärsivormis poemis „Kuldja. Lugulaul Eesti pärisorjuse ajast rahvamälestuste järele” (1923) ja 1925. aastal esilinastunud Balduin Kusbocki tummfilmis „Esimese öö õigus” on Eesti ajaloo ja esimese öö õiguse kujutelm tihedalt seotud. Ennekõike just nende teoste kaudu leidis teema ühiskonnas laia kõlapinna. (Metsvahi 2017) Nii saigi võimalikuks, et rahvaluule kirjapanekute põhjal otsustades veel XIX sajandil rahva seas tundmatu teema on 1920.–1930. aastate Eestis väga populaarne. Suur osa infokilde abieluväliste seksuaalsuhete kohta meesaadlike ja talutüdrukute või -naiste vahel, millest oldi kunagi kas oma esivanematelt või mujalt kuulnud, seostati nüüd „esimese öö õigusega” ning neist hakati senisest enam ja valjemini rääkima.

Vaidlused, kas esimese öö õigusel on reaalelulist alust, kestavad Euroopa teadlaste seas tänini, olgugi et kaugelgtki mitte nii ägedalt kui XIX sajandil. Eitava või jaatava vastuse andmise selle kohta, kas esimese öö õigus on kunagi kuskil eksisteerinud või mitte, muudab võimatuks see, et teadlaste seas pole konsensust, kas väljendiga tähistatakse seksuaalset või sümboolset akti (viimase kohta vt Wettlaufer 1999: 13; Stackelberg 2008: 176–177). Ehkki ilukirjanduses on esimese öö õiguse troop kasutusel olnud vähemalt keskajast saati (ent mitmete uurijate arvates juba alates Gilgamešist), on valdav enamik teadlasi alates Karl Schmidti teedrajavast teosest seisukohal, et tegemist on õpetlaste seas levinud uskumuse, mitte ajaloolise tõsiasjaga (Schmidt 1881; Wettlaufer 1999).

Siinse artikli kontekstis pole oluline, mil viisil kasutati keskajal väidet *ius primae noctis*'e kunagisest eksisteerimisest poliitilises võitluses ning omakasupüüdlikel eesmärkidel (nt Šotimaal püüti varakeskaegse kroonika võltsingu kaudu toonitada šotlaste kunagist sõltumatust, mitmel pool Euroopas nõuti oma alamatelt esimese öö õiguse „äräjätmise” kompensatsiooniks makse sisse, vt Wettlaufer 1999: 134–143). Küll aga on põhjust peatuda põgusalt

Prantsuse revolutsiooni aegsel kasutuskontekstil, sest sellel on paralleele esimese öö õiguse stereotüübi levimisega Eestis.

Prantsuse revolutsiooni ajal läks esimese öö õiguse uskumus käiku poliitilise relvana. Voltaire kirjutas 1760. aastal komöödia „Le Droit de Seigneur” („Esimese öö õigus”), mis lavastati esimest korda 1762. aastal ja ilmus trükkituna 1778. aastal. Trükiversiooniga samal aastal valmis Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais’ Voltaire’i teosest tugevaid mõjutusi saanud komöödia „La Folle Journée, ou Le Mariage de Figaro” („Hull päev ehk Figaro pulm”), millel põhineb omakorda 1786. aastal Viinis esietendunud Wolfgang Amadeus Mozarti ooper „Figaro pulm”. Romanist Jürgen von Stackelbergi järgi ei kasutanud ei Voltaire ega Beaumarchais esimese öö õiguse stereotüüpi mitte aadli diskrediteerimiseks, vaid ennekõike dramaturgilise lõvvuse tõttu, olles mõlemad täiesti teadlikud sellest, et see stereotüüp ei kajasta tõde. (Stackelberg 2008) Ent olenemata sellest, milline oli autorite teadlikkus, andsid need teatritükid hoogu *droit de seigneur*’ kujutelma levikule ja seda nii rahva seas, kus mitmel pool Euroopas juba varemgi selleteemalised kuulujutud käibel olvat olnud (vt nt Wettlaufer 1999: 133–134), kui ka haritlaste ringkondades. See energia, mille kulutasid pärast Prantsuse revolutsiooni esimese öö õiguse teemaga tegelemisele ajakirjanikud, ajaloolased, õigusajaloolased, kultuuri- ja poliitikategelased, ega trükipind, mille võtsid enda alla nende käsitlused, ei ole üldse proportsioonis sellega, kuivõrd kasinad on allikad *ius primae noctis*’e kunagise võimaliku eksisteerimise kohta.

Selleks et esimese öö õiguse teema saaks Eestis esile kerkida, oli esiteks vaja, et nii rahva kultuurimälus kui ka haritlaste kirjatöödes oleks olnud infokilde mõisnike ja taluneidude vahelistest seksuaalsuhetest. Teiseks oli vaja haritud inimesi, kes oleksid tuttavad vähemalt mõne Lääne-Euroopa *ius primae noctis*’e alase kirjatööga ja suutelised vahendama selle mõiste sisu kohalikule publikule. Kolmandaks oli tarvis, et see teema läheks rahvale korda. Käesolevas artiklis räägin ennekõike esimesest eeldusest.

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute³ vahel valgustusajastu eelsel ajal ja talupoegade suhtumine sellesse

Esimene teade, milles mainitakse esimese öö õigust seoses (Lõuna-)Eestiga, on pärit küll juba XVII sajandist, ent kuna see ülinapp info pärineb läbisõitva rännumehe käsikirjalisest reisikirjast, mis asub Hollandis ja ilmus trükist esimest korda alles XX sajandi teisel poolel, ei saanud see kuidagi mõjutada stereotüübi arengut Eestis. Nimelt reisis Amsterdamist pärit Nicolaas Witsen (1641–1717) saadik Jacob Boreeli kaaslasena 1664. aasta novembris Venemaale (Witseni elu ja tegevuse kohta vt de Graaf, Naarden 2013: 206–208). Teel sinna sõideti läbi Valga, Taheva, Säanna, Rõuge ja Vastseliina. Seitse kuud hiljem läbiti jälle samu paiku. Ainuke teema, millest reisikirjas Liivimaa talupoegade seoses juttu tehakse, on just nimelt esimese öö õigus: „Räägi-

³ Talutüdrukute all mõtlen ennekõike talust mõisasse tööle läinud mõisateenijaid, sest nende kontakt mõisnikega oli tihedam kui külaelanikel, seega ka seksuaalkontaktide võimalus palju suurem. Mõisateenijatena töötasid ainult abiellumata naised, tanutatud (st abielus või vallaslapse sünnitanud) naised mitte (vt Hupel 1777: 137).

takse, et siin kehtivat veel vana komme mõisahärra õigusest pruudi esimesele ööle.” (Witsen 1966: 40)⁴ Kuna tekstikohast ei selgu, kes ja millal seda rääkis, ning mitte ühtegi teist ajaloolist teadet esimese öö õiguse kehtimisest Eestis pole teada, tundub usutavam, et Witseni info allikas oli pigem Lääne-Euroopas, mitte siinmail.

Seksuaalsus on teema, mis vaikitakse kultuuris sageli maha olukordades, kus see ei tohiks avalduda (Uimonen 2011: 127). Seetõttu pole imekspandav, et valgustusajastule eelneva aja kirjalikud teated mõisnike ja taluneide vaheliste seksuaalsuhete kohta on väga napid. Dokumenteeritud andmeid leidub ainult nende suhete kohta, mille tagajärjel sündis laps, ent isegi sellistel puhkudel on enamik andmetest oletuslikud. Nii näiteks on Andrus Saareste oletanud, et XVI sajandil kirja pandud talupoegade nimed Manthw Rutlypoyck (kes elas Maidlas ja kellele kuulus 1½ adramaa suurune talu) ja Melpe Ritlepoick (kes kuulus 1518. aastal Pootsi küla üksjalgade hulka) osutavad sellele, et tegemist oli mõisnike sohilastega (Haljaste 2012: 26; Saareste 1923: 138). Kui kirikuraamatus on märgitud talulapse ristivanemaks mõisnik, võis olla tegemist mõisniku sohilaptega, ent sellisel vaderlusel võis olla ka teisi põhjuseid (Nirgi 2016: 20). Bioloogilist isadust võib oletada ka puhkudel, mil on dokumenteeritud, et mõisnik on andnud lapse sünni puhul suure summa raha või näiteks lehma. Ent lehm anti pärisorjuse ajal sageli ka vallasemale, kelle lapse isa polnud ületuldse mõisaga seotud (Raud 1961: 134). Vallasemade kohtuasjad olid valdavalt seisusesised (Laur 2008), viiteid seisustevaheliste seksuaalsuhetele leidub kohtuprotsessides ülivähe (nt RA, EAA.915.1.680, aastad 1708–1709⁵). Seega pole kirikuraamatutest võimalik seisustevaheliste seksuaalsuhete kohta kuigi palju infot leida, kohtumaterjalid aga mõisa- ja talurahva intiimvahekordi reeglina ei kajastagi.

Tegelike suhete tuvastamisest vahest veidi lihtsam on selgeks teha rahva suhtumist seisustevahelistesse seksuaalsuhetesse valgustusajastule eelneval perioodil. Eesti on õnnelikus olukorras oma tohutu suure rahvaluulekogu tõttu, mille analüüsi kaudu saab kaardistada suundumusi rahva mentaliteedis. Käesoleva teema seisukohast kõige olulisem žanr on regilaul, mida on kogutud ja arhiveeritud viimase kahesaja aasta jooksul sedavõrd palju, et regilauluga tegelevate folkloristide töölaual on siiani kordades rohkem läbi uurimata kui läbi uuritud valdkondi. Rahva suhtumist seisustevahelistesse (seksuaal)suhetesse regilauludes on analüüsinud Aino Koemets kirjutises „Naisori mõisas” (Koemets 1983). Vaatamata sellele, et Koemetsa lühiuurimuse põhiteemaks on naissoost mõisateenija asend mõisas ja tema suhe sakstega üldiselt, on käsitletavates lauludes seksuaalteema olulisel kohal. Et suurem osa sellistest seksuaalvahekordadest leidiski aset mõisniku (või ka mõne teise mõisamehe) ja mõisateenijana töötava neiu vahel,⁶ hõlmab Koemetsa käsitlus

⁴ Olen väga tänulik Ants Heinale, kes mulle selle viite ja tekstikoha tõlke saatis (kirjavahetus 4. märtsist 2018).

⁵ Täna Marten Seppelit selle viite (kirjavahetus 1. detsembrist 2017) ning info eest, et veel 1807. aastal Eestimaa Evangeelse Luteriusu Konsistooriumi välja antud korralduse järgi oli mõisnikel õigus keelata oma pärisorjal abiellumast kõrgemast seisusest isikuga (RA, EAA.1187.2.327, I 336; kirjavahetus 7. novembrist 2017). Suur tänu ka Vivian Siirmanile ajalooliste detailide täpsustamise eest terves artiklis.

⁶ Toon võrdluseks statistika veidi hilisemast perioodist, mis on teatud mõõndustega arvatavasti ka varasemasse aega projitseeritav. Rannu ja Nõo kihelkonnas sündis aastatel

mõisameeste ja talutüdrukute seksuaalsuhete kajastamise teemalisi põhilisemaid laulutüpe.

Antud kontekstis on oluline välja tuua ka see, millisel ajalo etapil need laulud kõlada võisid, olgugi et tänapäeva regilaulu-uurijad laulude vanuse väljaselgitamisega üldjuhul ei tegele, sest lõplikku tõde on niikuinii võimatu kindlaks teha. Koemetsa järgi olid mõisa- ja talurahva seksuaalkontaktidesse suhtumist peegeldavad laulud „käibel juba vähemalt 18. sajandi I poolel” (Koemets 1983: 91), suure tõenäosusega pärinevad need aga veelgi varasemast ajast. Pärisorjuslikust mõisamajandusest, mille konteksti nende laulude sisu on asetatud, saab rääkida Eestis alates XV sajandi lõpust. XV ja XVI sajandi vahetusega dateeritakse pärisorjusliku surve tugevnemise perioodi algust. XVI sajandi keskpaigaks aga olid välja kujunenud nn feodaalse sõltuvuse raskeimad vormid. (Ligi 1961: 31, 225; Melton 1988: 326)

Suurima variantide arvuga laulutüüp kahekümne Koemetsa käsitletud regilaulutüübi hulgas on enamjaolt Lõuna- ja Kesk-Eestist üles kirjutatud „Tütar mõisas”, mis kõneleb ennekõike neiu ema hirmudest seoses tütre mõisas töötamisega (Koemets 1983: 63; Laugaste 1976: 25). Laul räägib sellest, et mõisateenijana (Lõuna-Eestis, Mulgi- ja Pärnumaa lauluvariantides) või teoja korratüdrukuna (Põhja- ja Kirde-Eesti variantides) töötav tütar tuleb üle pika aja koju vanemate juurde ja leiab ema (Mulgimaal: ema ja teised pere liikmed) eest nutmas (Koemets 1983: 68–74). Kui tütar küsib, miks ta nutab, vastab ema:

Ehk sind petvad peened särgid,
augutavad allid kuued,
matab mantelialune,
katab kardane kasukas?
(Koemets 1983: 66)

Tütar vastab, et ennem ta sureb, kui laseb end härradel ära petta (Koemets 1983: 70). Mõnikord lisandub sellele veel töötus laulutüübist „Au hoidmine” laenatud värssidega:

Enne ma anna jala alta,
jala alta, pää päältä,
käe kõrvast ma mõlembe
küüdse raiu rannestegi,
jala põlvist ma pörude,
kui anna au käesta,
lase lämme ma peosta.
(Koemets 1983: 88)

Koemetsa analüüsitud „Tütar mõisas” 71 variandist on üleskirjutuste juurde märgitud 27 korral ka lauliku nimi. Sellest, et nende hulgas on ainult kaks meest, järeldub, et teema on erutanud ennekõike naisi ning laul peegel-

1834–1859 kolmandik kuni neljandik vallaslastest mõisas, olgugi et mõisas elas ainult üheksandik talurahvast, taludes seevastu kaheksa üheksandikku (Körber 1864: 7; Raud 1961: 142–143).

dab esmajoones just naiste nägemust (Koemets 1983: 67).⁷ Kaks kolmandikku „Tütar mõisas” lauluvariantidest liituvad teiste laulutüüpidega, enamasti kas mõisaorjuse või neiu vooruslikkuse teemat käsitlevatega, nagu viimases laulunäites (Koemets 1983: 85, 90). Neiu au on oluline mõiste paljudes laulutüüpides (vt nt Tampere 1938: 134–139; Tedre 1971: 219). Au defineeris rühma sotsiaalsed piirid (Schneider 1971: 17) ja oli varauusaegses ühiskonnas hädavajalik sotsiaalne kapital, mida tuli demonstreerida ja kaitsta igas ühiskonnakihis ja rühmas, sest autul ei oleks olnud võimalik luua rahuldavaid sotsiaalseid suhteid (Põltsam-Jürjo 2016: 19).

On tähelepanuväärne, et eesti pärimuses on au neiu pärisosa (vt Koemets 1983: 63), kusjuures neiu enda tegutsemisvalmidus ja agentsus oma au hoidmisel ning kaitsmisel on märkimisväärne ja talle lähedastest meestest, nagu neiu isa, sõltumatu. Seksuaalvahekord teisest seisusest mehega võis mõjuda neiu aule või prestiižile laastavalt. Rahvapärinus kõneleb selliseid vahekordi vältiva neiu ekstreemsetestki tegudest. Nii otsustab regilaulu „Suisa suud” minategelane vägistamiskavatsusega mehele ise agressiivselt vastu hakata. Nimelt tapab ta kõrgemast seisusest mehe (August Annisti tõlgenduses „varafeodaalse üliku”, Annist 2005: 248), kes talle metsas ligi tikub, ja saab oma teo eest kas emalt või mõlemalt vanemalt hiljem kodus kiita. (Tampere 1938: 136–137; Tedre 1969: 35–36)

Nagu nägime, väljendatakse lauludes, mille mõtet edastab tütre suhtlus ema või mõlema vanemaga, siiralt minategelase ja tema dialoogipartneri sisi-maid kartusi ja jagatud väärtusi. Nende kõrval on aga ka teistsuguse modaalsusega regilaulu, nagu näiteks „Härä toob helmed ilusad”, mis vahendab arusaama, et mõisahärä armukeseks hakkamine päästab raskest teotööst:

[---]

mu'st saab poiste pruudikene,
mõisameeste mängikene,
teupoiste tittikene,
karjapoiste kannikene,
õunapuu õiekene,
rohuaja roosikene.

(EKM ERA, H III 17, 381/2 (45) < Väike-Maarja 1885; Koemets 1983: 97–98)

Koemetsa hinnangul on laul „meeste ilcumine kahtlase käitumisega tüdrukute mõnitamiseks” (Koemets 1983: 98). Pulmalaulude osana esineb sageli peamiselt Ida- ja Põhja-Eestis levinud laul „Ära võta mõisast naist”, mida eraldiseisva tüübina tuleb harva ette:

Ära sina võta mõisast naista,
mõisas on mõnesugused.
Pikad lakad, laiad pärjad,
kiidavad kivikodada,

⁷ Minu meelest on tõenäoline, et tohutu hulga naislaulikute suust kirja pandud regilaulude ja naisjutustajate pajatatud muinasjuttude üleskirjutustega on Eesti Rahvaluule Arhiiv maailmas kõige enam naiste ilmavaadet kajastavaid rahvaluule keskarhiive üleüldse.

härra häida hoone'eida,
saksa kallid kambereida,
preilna peenida linuda.
(EKM ERA, H II 10, 46 (37) < Kadrina 1889; Koemets 1983: 98)

Selles laulutüübis hoiatatakse mehi mõisanaiste laiduväärsete kommete ja harjumuste eest: nad on laisad, pole rahul talupojaeluga, on edevad ja lodevad ning omandanud mõisas teisigi halbu harjumusi (nt „need õppind õluta jooma”, Koemets 1983: 98–100). Sakste armukestele ei anta armu:

Enne mina mängis mätastega,
enne löös nalja naeristega,
enne kui nende näidistega,
keda on sorkind saksa sõnnid,
pusknud pahad poola pullid,
haisutanud harju härjad.
(EKM ERA, H, R 3, 370 (39); Koemets 1983: 100)

Ent nagu eelnevastki nähtub, ei eristunud hoiakud tegelikult soolises plaanis. Nii naiste kui ka meeste arvates oli mõisniku armukeseks saanud või saada ihkav neiu põlastusväärne, nagu ilmneb kõige rohkem Edela-Eestis levinud laulutüübist „Kurat olgu kupja kuldne neiu”:

Olin mina eidel üksi tütar,
isa õues hõbelille.
Eit tegi peene pika särgi,
laskis laia õö kududa,
pani minu mõisavälja peale,
suure nurme nurga peale.
Kubjas mind hüüdis: minu kullatükki,
saks mind hüüdis: saiatükki!
Mina aga mõistsi, kohe kostsi:
Kurat oo kubja kuldanäiu,
saadan saksa saiatükki.
Ma kui maasikas mäela,
kullerkuppu koppelassa.
(EKM ERA, E 52828 (10) < Saarde 1894; Koemets 1983: 101)

Tänapäeva uurijale kõnelevad need laulud sotsiaalsetest vahekordadest toonases elus, pakkudes tänuväärset materjali järelduste tegemiseks kunagise elu tegelikkuse kohta, eriti juhul, kui neid täpsemini dateeritavate ajalooliste allikatega täiendada. Omaaegsele auditooriumile aga pakkusid need laulud käitumisjuhiseid, asendades suurema mõjuvuse saavutamiseks reaalsed olukorrad ja isikud stereotüüpidega, mis tõepoolest kõnetasid kuulajat. Viimane väide on isegi triviaalne, sest stereotüüpiseerimine kuulub rahvaluule olemuse juurde. Selge on nii see, et mõisnikud ei olnud igas mõisas ühe vitsaga löödud (mida saab järeldada ilmselt ka eri laulutüüpide erinevast geograafilisest levikust), kui ka see, et tegelik elu ei olnud nõnda must-valge, kui see

laulude põhjal kõlama võib jääda. Ometi pole põhjust kahelda, et hoiakud, mida seisustevahelisi seksuaalsuhteid kajastavates regilaulutüüpides väljendati, olid talurahva seas tõesti levinud.

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Schlegeli ja Hupeli kirjutistes

Valgustusajastu kirjameeste seisustevaheliste seksuaalsuhete käsitletud võib jagada kahte mõttelisse rühma: ühtesid neist raamistab tugevalt vastumeel- sus pärisorjuslikule korrale, teistel autoritel võib seisusliku ühiskonnakorra kriitika olla üks varjatud eesmärke muude hulgas, ent kirjutise esmane ees- märk on teine ehk topograafia, etniliste ja seisuslike kommete ning nende omavaheliste erinevuste tutvustamine vähem või rohkem teistsuguse taust- taga lugejale. Siinses alapeatükis tulevad vaatluse alla teise rühma kuuluvad autorid.

Seisustevaheliste seksuaalsuhete teema ei ole haritlaste kirjatöodes väl- jaspool feodalismivastase kriitika konteksti kuigi sage, ometigi esineb seda siin-seal. Seesuguseks näiteks võib tuua kirjeldused Christian Hieronymus Justus Schlegelilt (1757–1842), kes töötas Eestis koduõpetajana ainult mõned aastad, ent oli Eestiga tihedalt seotud siit võetud baltisakslasest naise kaudu. Schlegelil valmis 1783. aastal Eestit tutvustav kirjatükk, mis ilmus kaheosa- lisenä Saksamaal ajakirjas *Teutsche Merkur* 1788. aastal. Artiklis „Etwas über Form, Geist, Character, Sprache, Musik und Tanz, der Ehtsnischen Nation“ kiidab Schlegel taevani Eestimaa naiste – nii aadlidaamide kui ka talutüdrukute – ilu.⁸ Ta kirjeldab nende naiste kehasid ja võlusid üksikasjali- kult ja romantilise armastaja laadis, samal ajal lugejale mõista andes, et tema armastus on platooniline (Schlegel 1788: 334). Talutüdrukute kohta väidab Schlegel, et just need, kes mõisas elavad, on erakordselt võluvad, sest nad on pääsenud suitsutare mustusest ja raske töö higist, neile on saanud osaks parem söök ja selga ilusamad riided. Selles kontekstis selgitab autor, et mõisas elavad talutüdrukud on kas mõisaproua teenistuses või mõisahärra armuke- sed (Schlegel 1788: 339).

Eestlaste silmavärvi kirjeldades võtab Schlegel kõne alla mõisnike sohi- laste teema. Nimelt väidab ta, et eestlannade (ta kirjeldab eesti naise ja mehi eraldi alapeatükkides, naise seejuures hulga pikemalt) silmad on üldiselt sini- sed, aga ta on näinud ka mõningaid pruunide ja mustade silmadega naise. Lähemal järeleuurimisel on viimased osutunud kas mõisnike ebaseaduslikeks lasteks või naisteks, kes on pärit Saaremaalt, kus on toimunud segunemine kuralastega. (Schlegel 1788: 340) Samast teemast teeb Schlegel jälle juttu seos- ses eestlannade juuste kirjeldamisega. Eestlannad on blondid, ent harva tuleb ette ka pruuni- ja mustajuukselisi, kes kõik on sakslaste sohilapsed (Schle- gel 1788: 341). Schlegel tunnistab, et igal konkreetset juhul ei ole ta suut- nud tumedajuukseliste genealoogiat välja selgitada, ent peab siiski väga tõe-

⁸ Oletan, et see, et ta neid üldse samas lauses nimetab, oli kohalikule sakslasele harjumatu vaatevinkel. Nimetati ju ainuüksi eesti pärisorjast neiu *Mädchen*'iks ja kui keegi oleks sedasama sõna abiellumata saksa naise kohta kasutanud, oleks too tundnud end rängalt solvatuna (Petri 1802a: 181).

näoliseks, et ka nende esivanemate seas on saksa rüütleid, kaupmehi ja muid sisserännanud sakslasi või nende järeltulijaid (Schlegel 1788: 343). Ometi on brünette kokkuvõttes ülivähe: umbes saja blondi kohta ainult üks (Schlegel 1788: 344).

August Wilhelm Hupeli (1737–1819) eesmärgiks oli talurahva – nagu kõigi muudegi Eesti seisuste – elu kirjeldamine. Ta oli kirikuõpetaja, kes vaatamata sellele, et ta sakslasena ei olnud täielikult minetanud koloniaalset pilku (vt Plath 2014: 299), paistis silma tihedama läbikäimise tõttu oma koguduse liikmetega ja suurema huvi pööramisega rahvaelu tundmaõppimise vastu kui tavaks keskmisele pastorile (vt Metsvahi 2015: 107–109). Tähelepanelikust vaatlejanatuurist tulenevalt esineb Hupelil sakslaste ja eestlaste abieluvälise seksuaalsuhte teemat erinevates kontekstides, muuhulgas kirjeldab ta ka eestlaste suhtumist asjasse. Hupel kirjutab mitmes oma teoses, et eestlased ei pea lugu tüdrukust, kes on olnud seksuaalvahekorras sakslase või venelasega (Hupel 1777: 137; sama mõtte laenab temalt ka Petri (1802b: 37)). Armusuhteid sõjaväelastega võivad endale lubada eestlannade hulgast ainult äärmiselt liiderlikud, sest see toob endaga kaasa söimunimedega kutsumise ja põlguse (Hupel 2016: 5, joone all).

Seda, et suhteid mõisa- ja talurahva vahel siiski esines, annab Hupel teada mitmes kirjakohas. Käsitledes neitsilikkuse teemat – täpsemalt seda, et eestlaste seas seda mõistet ei tunta –, kirjutab Hupel: „Mõned sakslased, kes oma himude vaigistamiseks talutüdrukuid otsivad, kinnitavad, et on mõnikord, küll vaid väga noortel neidudel, neitsilikkuse märke leidnud.” (Hupel 2016: 5) Teisal imestab ta saksa aadlike suhtumise üle seksuaalsuhtesse pärisorjadega, arvestades distantsti, mis üldiselt nende kahe seisuse vahel laiutas: „Uhke sakslane, kes siinset maarahvast nii põlastavalt kohtleb, et ta tunneb end häbistatuna, kui ta korraliku talupojaga ühes lauas istuma peaks, olgugi et nad mõlemad ühesuguseid asjatoimetusi ajavad ja näiteks kutsaritena härrat teenivad; sakslane, kes talupoega [---] igal silmapilgul söimab: just seesama sakslane otsib kõrgeimat naudingut talutüdruku embusest. Ja mitte ainult lihtrahvas; nii mõnigi aadlimees võib enda pärisorjade seas üles lugeda terve hulga tema enda või tema isa lapsi.” (Hupel 1777: 124, minu tõlge – *M. M.*) Sellegi kirjakoha on Petri Hupelilt üle võtnud, kuid ta väljendab end lühemalt (Petri 1802a: 386).

Hupeli ja Schlegeli käsitlustes on ülekaalus üldistav esitluslaad, nagu näiteks Hupeli konstateering, et sakslased otsivad kõrgeimaid naudinguid talutüdrukute embusest, või Schlegeli geneetiliste eripärade seletus seisustevaheliste seksuaalsuhte kaudu. Hupel esitab lisaks üldistustele ka juhtumikirjeldusi, ent arvestades Hupeli teoste ülisuurt kogumahtu, pole see, et ta kirjeldab neis lühidalt ühte vägistamiskatset (juhtum saunas, vt täpsemalt Petrit käsitlevas alaosas) ja peatub põgusalt ka ühel vägistamisjuhtumil (Vene ohvitserid viisid laitmatu käitumisega tüdruku väevõimuga oma väekorterisse ja tüdruk väljus sealt hommikul käima peale jäänuna, Hupel 2016: 5), sugugi suur proportsioon, eriti kuna Hupelit peetakse haritlaseks, kelle mahukas kirjanduslikus pärandis on seksuaalteema keskmisest rohkem esil.⁹ Kui Hupeli

⁹ Ta tunti anonüümse retsensendina ära just suurest huvist selle teema vastu (Jürjo 2004: 98, 440).

teosed pakuvad teiste XVIII sajandi ja XIX sajandi alguse autorite omadega võrreldes kõige rohkem talurahva seksuaalelu kirjeldusi, siis seisustevaheliste seksuaalsuhete kirjeldajana on ta pigem napolisõnaline. Ühest Hupeli kirjakohest saab aimu, et ta teab selle teema kohta rohkem, kui välja öelda sõandab: „Aga mitte kõik, mida on kogetud ja mis tõenduseks kõlbaks, ei luba end paslikul moel kirja panna” (Hupel 2016: 6).

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Merkeli käsitluses

Võitlevama hoiakuga, Schlegelist ja Hupelist veidi hilisemasse aega jäävate valgustajate Johann Christoph Petri ja Garlieb Helwig Merkeli käsitlustes teema esituslaad muutub ning nemad oma sellekohaseid teadmisi ilmselt vaka all hoidnud ei ole, kui mitte arvestada seda, et nad on kehvas valguses kirjeldatud mõisnikud või nende mõisad jätnud tekstides anonüümseteks või tähistanud ainult initsiaalidega. Valdavaks muutuvad juhtumikirjeldused, sest need tekitavad lugejas tugevamaid emotsioone kui üldistavad väited. Konkreetsete juhtumite kirjeldused täidavad sel viisil tõhusalt nende autorite üht olulist eesmärki: heita varju saksa aadlike moraale ja osutada nende võimu väärkasutusele (tõe huvides tuleb lisada, et juttu tehakse – küll hulga vähe-mal määral – ka mõningatest headest mõisnikest, vt nt Petri 1802b: 56–58).

Siinse piirkonna mõjukaima valgustaja Garlieb Helwig Merkeli (1769–1850) teose „Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde” (1796) käsitlemisel ei peaks siin juba teose pealkirjast lähtuvalt kohta olema, sest see puudutab justkui ainult lätlasti. Ometigi on kolm põhjust, miks ma tutvustan ka selles raamatus esinevat seisustevaheliste seksuaalsuhete teemat. Esiteks on Merkeli teos teedrajava tähtsusega siinses ajalookirjutuses, sest lööb oma originaalsuses järsult lahku senisest baltisaksa ajalookirjutuse traditsioonist, annab kohalikele põlisrahvastele täieliku õiguse osaleda ajaloo areenil ning paneb sellega aluse Balti ajaloo multikultuursuse tunnustamisele (Undusk 1997: 729). Teiseks oli just Merkeli teos ajendiks ja eeskujuks Petri teosele „Ehstland und die Ehsten”. Kolmandaks annab peamiselt lätlastest kirjutav Merkel raamatu alguses joonealuses märkuses teada, et kõik raamatus esitatu kehtib ka eestlaste, ingerlaste ning Kuramaa ja Leedu lätlaste kohta (Merkel 1796: 13). Merkeli teose üks eesmärk on osutada mõisnike ja talurahva suhete kitsaskohtadele, mis olid ju nimetatud etniliste rühmade seas üldjoontes samasugused. Selle tõttu ei pööra Merkel samavõrd tähelepanu topograafilistele või etnilistele erinevustele, nagu teeb üldiselt Hupel. Eri piirkondade talurahva vahelisi erinevusi selgitab Merkel nende erineva suhtega mõisasse, tema sõnutsi oleneb talupoja loomus ennekõike tema mõisahärra loomusest: kui mõisnik on salakaval, on seda ka tema alluvuses olev talupoeg, kui mõisnik on usaldusväärne ja viisakas, on seda ka tema talupoeg (Merkel 1796: 34–35, vt ka 77–78). See kõlab kokku seisukohtadega, mida Merkel on väljendanud mujalgi – näiteks leidub tema järgi õilsaid inimesi nii aadlike kui ka pärisorjade seas – ning millel on seisuslikust ühiskonnakorrast tulenevat ettemääratust dekonstrueeriv tähendus (vt Undusk 1997: 728).

Merkel kirjeldab juhtumit, kus ratsaväeülem von ... [tekstis nimi puudub] leidis ühe enda talutüdrukutest ilusa olevat ja otsustas ta võtta enda magatajaks (sks *Beischläferin*). Ta kutsus tüdruku mõisa ning kasutas erinevaid võtteid, et oma eesmärki saavutada: palus teda, pakkus talle kingitusi ja ähvardas. Aga kõik see oli asjata. Tüdruk – vahest seetõttu, et tal oli juba armsam – jäi vooruslikuks. Lõpuks sundis härra tüdrukut magama tema kõrvaltoas, kus ta teda öösel ründas. Tüdruk aga jäi enesele kindlaks. Ta käitus sedavõrd julgelt, et „mõisahärra pidi oma elajalikust kavatsusest lahti ütleva”, vaatamata sellele, et viimane endale abi oli kutsunud (Merkel 1796: 170, minu tõlge – *M. M.*). Tasuks tüdruku vooruslikkuse või ehk käsivõitluses saadud löökide eest lasi ta tüdrukule kümme paari vitsu anda (üks paar vitsu tähendab paari tugevat kaseoksa, millega löödi kaks-kolm korda ja siis vahetati need värskete vitsade vastu) ja alandas ta seakarjuse ametisse. Merkel lisab ka meenutuse ühe aadlimehe reaktsioonist, kui ta viimasele sellesama loo edasi oli rääkinud: „Hm, vastas ta mulle, tüdruk oli ju tema pärisori [Merkeli sõrendus, minu tõlge – *M. M.*]” (Merkel 1796: 170) Peksa anti ka F. [paiga] talumehel, kes püüdis takistada seda, et ta naine hakkaks mõisahärra armukeseks (Merkel 1796: 170–171).

Kui kirjeldatud juhtumid on leidnud koha mõisnike üldist julmust tunnistavate lugude seas (järgnevad lood pärisorjade julmast piinamisest, surnuks peksmisest jms), siis järgmise loo esitab Merkel kirikuõpetajate kriitika kontekstis. Kaupmees Riiast, bürgermeister ... oli saanud aadlititli ja mõisa. Seal leidis ta talupoegade seast ühe eriliselt ilusa 13-aastase tüdruku, vägistatas ta oma teenija abiga ära ja ähvardas kõige krooniks tüdrukut ja tolle isa ihunuhtlusega, kui nad söandavad kaebama minna. Kohalik kirikuõpetaja oli asjast teadlik, sest Merkel kuuliski seda lugu temalt. Ent kirikuõpetaja vaikus, nagu vaikivad Merkeli arvates ka paljud teised kirikuõpetajad, kelle teadmisel mõisnikud sarnaseid häbiväärseid tegusid korda saadavad (Merkel 1796: 377–378). Selle asemel, et esindada ja suunata talupoegi, nagu oleks nende kord ja kohus, suhtuvad pastorid talurahvasse hoopis põlastavalt. (Merkel 1796: 350–351, 357)

Merkel süüdistab kirikuõpetajaid selles, et nad on võtnud oma mõtte- ja käitumismallid üle mõisahärradelt – see peegelduvat isegi selles, et neid kutsutakse kirikhärradeks –, nad kuulutavat kantslistki seda, mida mõisnikud neile ette ütlevad. (Merkel 1796: 357–359, 362) Tõenäoliselt võib tõlgendada mõisniku ettekirjutusena kirikuõpetajatele ka Petri tähelepanekut, et pastor ei tohi küsida kirikus vallaslapse isa järele, kui lapse ema seda ise öelda ei taha (Petri 1802b: 31).

Seksuaalsuhted mõisnike ja talutüdrukute vahel Petri kirjutistes

Kõige produktiivsemalt on juhtumeid kirjeldanud kaksteist aastat Eestimaa eri mõisates koduõpetajana töötanud ja erinevalt Hupelist eesti keeles ainult hädapärastelt hakkama saav (Petri 1802a: XIII, 1802b: 3) Johann Christoph Petri (1762–1851). Tema teoses „Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland” (I–III, 1802), mis on mahult kordades

väiksem kui Hupeli „Topographische Nachrichten”, hõlmavad seisuste vaheliste seksuaalsuhete kajastused suurema trükipinna kui Hupelil.

Nimesid nimetamata kirjeldab Petri juhtumit, mille ta on laenanud ilmselt Hupelilt, kus ühel mõisnikul oli kombeks oma teenijatüdrukuid sauna pesema paluda ning teha seal nendega siis mida iganes. Üks tüdruk, kes mõisniku kavatsustest teadis, võttis terava noa sauna kaasa ja torkas sellega vägistamissooviga lähenevat mõisnikku, nii et too saadud vigastuse tõttu suri (Petri 1802a: 394–395; Hupel 1777: 138). Petri kirjutab ka juhtumist, mil kapten von V h. f. võttis Pärnumaal osa ühest pulmast ja leidis, et sealne pruut on talle väga meeltnööda. Nii käskis ta kahel teenijal kohe pruudi enda juurde tuua. Pulmalised ajasid saadikud vemmaldega tagasi. Seejärel saatis kapten omaenda pataljonist neli meest pruuti ära tooma. Ka nende käsi ei käinud paremini kui eelmistel. Nüüd edastas ta oma soovi kaheksale mehele ning käskis neil juhul, kui pruuti ei õnnestu kinni võtta, pruudiisa tema juurde tuua. Kapteni ette toodigi pruudi vana isa, kellel kästi tütar üheks ööks kapteni juurde lubada. Kui vanake sellega ei nõustunud, anti talle sada kepihoopi, mille peale langes mees meelemärkuseta maha (Petri 1802a: 425; tõlge Petri 1903: 80–81). Pruudi isa kutsumise tõsiasi peegeldab enamikule toonasele Lääne-Euroopale omast suhtumist, et isa on vastutav oma vallalise tütre seksuaalsuse eest. Eestlaste seas ei pruukinud see aga päris niimoodi olla, nagu saab järeldada juba eespool mainitud regilauludes ilmnevast neiu tegutsemisest oma au hoidmisel ja kaitsmisel isast sõltumatult ning pruudi isa suhteliselt tähtsusetust rollist eesti vanades pulmakommetes (vt Mägi 2009: 92).

Kolmas Petri kirjeldatud juhtum kõneleb ühest kroonumõisa rentnikust, kes nägi talutüdrukut ja pakkus talle suure summa raha, et see temale anduks. Järgmisena proovis ta tüdrukut ähvardustega oma himudele alluma sundida. Kui seegi ei aidanud, lasi ta lüüa paraja portsu piitsahoope tüdruku paljale seljale. Tüdruk jäi ikkagi enda seisukoha juurde ning nüüd veendus mõisnik tõepoolest, et midagi pole teha. Kui ta oma kangelastegu edasi jutustas, olevat ta väitnud: „Ma usun, ta kannatab veel sada hoopi ära, enne kui ta alla heidab.” (Petri 1802a: 394, tsitaadi tõlge Petri 1903: 67) Sellele järgneb Petri teoses kohe lugu, milles noor härra läks kord oma isa mõisa juurde kuuluvasse metsa jalutama. Seal tuli talle vastu nägus taluneiu, kellele ta tegi vääritud ettepaneku, mille too tagasi lükkas. Kui noorhärra muutus pealetükkivamaks, ähvardas tüdruk ta keha viglaga läbi torgata. Nüüd oli noormees sunnitud lahkuma. (Petri 1802a: 394) See, et seksuaalsete ahistamiskatsete kirjeldused on Petri teoses esitatud seksuaalse alatoonita peksu ja julmuse kirjelduste vahel, osutab autori eesmärgile paljastada mõisnike türanlikkus ja talupoegade vastu suunatud ebaõiglus (vt nt Petri 1802a: 320–321). Tendents esitada läbisegi mõisnike seksuaalsetest ja mitteseksuaalsetest julmadest tegudest kõnelevaid lugusid on omane ka rahvapärimusele. Tegelikult räägivadki paljud mõisnike ja talurahva suhteid puudutavad pärimuslood mõisameeste julmadest ja nii mõnigi kord lausa perverssetest tegudest,¹⁰ kusjuures nende

¹⁰ Näitena toon ära Kukruse mõisavalitseja Dietrich Timotheuse kohta käiva pärimuse: „Mõisavalitseja kohta säilinud rahva meenutused väidavad, et ta olevat olnud väga kuri valitseja, kes teemeeste seljast nahkriimu lasknud nülvida, vana mehena ennast naistel hällis käskinud kiigutada ning väikeste lastega emadel end seal imetada. Seda viimast fakti olen ka mina ise 1930ndatel aastatel kuulnud meie peres aastaid suviti päeviliseks käinud

hulgas leidub ka selliseid, mis laveerivad seksuaalse ja mitteseksuaalse piiril (Remmel 2008: 36–37).

Ent juhtumikirjeldustele lisaks esitab Petri ka üldistavaid väiteid. Näiteks toob ta välja – samas sõnastuses nagu enne teda Hupel „Topograafilistes teadetes” –, et eestlaste veri on aegade jooksul segunenud teiste rahvaste verrega, nimelt sakslaste, venelaste ja rootslaste omaga (Hupel 1777: 124; Petri 1802a: 386; Petri 1903: 65). Samuti hüüatab Petri retooriliselt, soovides mõjutada lugeja emotsioone: „Kui sagedaste saavad vouruslikud talutüdrukud veriseks peksetud, kui nad endid mitte oma rõhujate lihahimu ohvriks ei anna!” (Petri 1802a: 427; tõlge Petri 1903: 82) Ta teatab ka, et sageli sunnitakse noormehi abielluma neiuga, kellest härral endal voodikaaslasena villand saab (Petri 1802a: 435).

Eespool ära toodud lood kuuluvad sellesse osasse Petri raamatust, mille Adam Peterson on tõlkinud eesti keelde ja avaldanud 1901. aastal. Peterson aga ei tõlkinud kogu raamatut, vaid kolmest osast ainult esimese. Teises osas, milles tehakse juttu eestlaste negatiivsetest külgedest, väidab Petri, et eestlaste üks valitsevamaid pahesid on iharus, mille poolest nad on Euroopas esikohal. Eestlastel, kel puuduvat häbelikkus, pole iharad mängud midagi lubamatut, kui need ainult rasestumiseni ei vii. (Petri 1802b: 31–34) Petri meelest suurendab taluinimeste kirjeldatud pahet härrasrahvas ise, sest mõisnik ei pelga ega põlga ilusat talutüdrukut oma magatajaks valida. Ja sageli – kui tüdruk vabatahtlikult selle ettepanekuga ei nõustu – sunnib mõisahärra teda selleks ähvarduste ja karistustega. (Petri 1802b: 33) Väidet illustreerib Petri asjakohaste näidetega. Nimelt P.... himur mõisahärra olevat, püstol käes, sundinud oma juuresviibivat abikaasat talle tuld näitama, sellal kui ta ise teenijatüdrukult süütuse võttis. Teine mõisahärra aga ütles oma mõisavalitsejale – kes talle tunnistas, et ta ühe talutüdruku rasestanud oli, ent tal mingit soovi ei ole temaga abielluda –, et see on sama hea, nagu oleks ta väljakäigus käinud. Kuna see olevat tühiasi, pole muud teha, kui anda tüdrukule lehm ja ähvardada teda kolmekümne paari vitstega. Kindlasti leiab mõisnik talle ka mõne noormehe abikaasaks. Valitseja ainus kohustus olevat jälgida, et asi välja ei tuleks. (Petri 1802b: 33–34)

Adam Petersoni lisandus Petri „Ehstland und die Ehsten” tõlkele „Huvitav tükike kodumaa ajaluost”

Petri teose „Ehstland und die Ehsten” abiga saab teha hüppe baltisaksa valgustajate juurest eesti rahvusloome aegadesse. Nagu öeldud, tõlkis Petri teose esimese osa eesti keelde Adam Peterson (1838–1918). Ta avaldas selle 1901. aastal (kordustrükk 1903) pealkirja all „Huvitav tükike kodumaa ajaluost” 95-leheküljelise väikeseformaadilise raamatuna. Üsna raamatu alguses leidub suhteliselt pikk tõlkija joonealune märkus – ainuke terves raamatus –, mis on siinse teema seisukohalt võtmetähtsusega, sest on üks esimesi, kus tut-

Härma Marta (sünd. 1876) suust. Tema jutust on meeles, et üks naine viimaks selle eaka mehe oma rinnaga lämmatanud.” (Haljaste 2012: 15; imetamis- ja lämmatamismotiiviga lugu Maardu mõisahärra kohta vt Remmel 2008: 89).

vustatakse lugejale esimese öö õiguse ideed.¹¹ Tekstikoht, millega Peterson on joonealuse märkuse sidunud, ei ole küll parim võimalikest, kuhu selletaoline kommentaar sobiks. Nimelt kirjutab Petri tõlke põhitekstis, et talupoeg on igal pool samasuguse olekuga nagu tema kurnajast mõisahärragi (sarnase arusaama kohta Merkelil vt siinses artiklis Merkeli teost käsitleva alaosa teise lõigu lõppu): „On mõisaherra valju ja halastamata, siis varjab ori tema eest oma hädusi, matab oma raha maha, on tusane ja laisk, nii et isegi noored mehed ja tüdrukud niisugusel viisil käivad, nagu ei jõuaks nad enam jalgu ülestõsta; panevad endid kaltsus riidesse, jätavad pääd sassi ja harimata, ja on arglised, nii et nad vaevalt julgewad võõrale ta küsimise pääle vastata [---].” (Petri 1903: 11–12)

Alaviide järgneb sõnapaarile „kaltsus riidesse” ning joonealune märkus on järgmine:

Kas nad endid meelega närudega ehtisivad ja omad pääd sassi jätsivad? Ei, – see on naisterahva loomu vastu. Palju õigem on: et nad seda vaesuse, nälja, puuduse (riidepuuduse) ja ajanappuse pärast tegivad. Piirita mõisa orjus ja muud pudimaksud ei jätnud neile viletsatele ka talvelgi aega – omale riiet teha. Ja millest võis ta seda ka valmistada, kui aastasajad läbi hirmus orjus, suur vaesus, sõjad, kodusõjad, katku ja näljaajad teda maani maha rõhusivad ja maad laastasivad? Ja mis oli siis ilusama puhtama naisterahva ja neiu palk? Teda võeti vägisi mõisa – Saksu teenima. Sääl rööviti vägivaldselt ta neiuulik auu herraste poolt ehk opmanite ja mõisa teendrite läbi. Siis panti ta vägise mehele. Ja rahvas söimas siis teda „mõisa ataks.” Küll pidi aga sel Eesti naisterahval liig palju kannataja suurust ja kangelase meelt olema, kes ennast orjaajal ehistada julges, sest see ajas teda eluajaks oma rahva põlguse alla ja – otse piinateele! Ta pidi end oma piinajale ehtima ja oma puhtuse sellele ohverdama. Mõisa herral oli õigus iga oma pärisorja esimese „pruudiöö” pääle. Seda õigust nimetadi Ladina keeles „jus primae noctis,” ja seda hirmust õigust tarvitadi ahneste enamiste igas mõisas. Seda metsikut õigust püiti maailma ees nii vabandada: Mõisnik püida selle oma õiguse tarvitamisega oma tööjõudu suurendada, oma orjahulka enamdada ja tarvitada seda – hädasunnil, töörahva puuduse pärast – ja tahta seega ka oma orjade kehalikku tugevust etendada. Selle saadanliku vabandusega taheti inetumat lihahimuneelu ilustada ja tale kõrge majanduseline otstarbe anda. Aga harilikult rööviti näokamate neiude puhtus mõisas juba ammu enne pruudikssaamist ja esimest mõrsjaööd paljudelt ära, sagedaste ka allaealistelt neidelt (lastelt). 130-ne aastane Holstre Ädu on jutustanud: Mõned mõisaherrad olla oma valla alaealised neid äraeksitanud – käima pääle saatnud ja neid siis surnuks peksnud. Võib olla, et need lihaneelu kangelased endid seega teenidud karistuse eest hoida püidsivad, millega valju seadus igat allaealise eksitajat kangeste ähvardab, ka siis veel kui allaealine orja seisusest on. Siin olgu veel tähenda-

¹¹ Peterson oli kirjutanud sel teemal küll juba oma luuletustes ja ajalookäsitlustes, ent need on jäänud käsikirja. Käsikirjalistest luulekogudest on näha, et enamiku sellesisulistest ridadest on tšensor ilmselt seksuaalteema tõttu enne trükki minekut kustutanud (EKM EKLA, f 100, m 5: 1, l 11). Üks näide trükki jõudnud luuletusest, kus see teema on tšensoril võib-olla kahe silma vahele jäänud, leidub tema neljandas avaldatud luulekogus, kus on mainitud „pruudiööd”, „mõrsjaööd” ja „mõnitatud mõrsjavööd” (Peterson 1900: 48).

tud: et Venemaal orjaajal mõisnikkudel esimese mõrjsaöö-õigust ialgi ei ole olnud – ja et selle tarvitamine sääl tundmata ja kuulmata asi oli. (Petri 1903: 11–12, allmärkus: väljaandja)

Viimane alapeatükk jääb kõrvalepõikeks käesoleva artikli teemast, sest Adam Petersoni Petri-tõlge kuulub ajaloolises mõttes juba järgmisesse perioodi, olles esimene eestikeelses trükisõnas ilmunud tekst, mis seletas lahti esimese öö õiguse tähenduse. Olgugi et esimese öö õiguse teema pookimine saksa valgustaja Eesti olusid käsitleva teksti juurde oli meelevaldne, lisas Petersoni selline teguviis tema tekstile autoriteeti. Tõsiseltvõetavas kontekstis esitatud väide esimese öö õiguse kunagisest eksisteerimisest Eestis tagas hilisemate autorite valmisoleku seda edaspidi kasutada ja arendada.

Nagu eespool osutatud, sai alates Merkeli teostest võimalikuks uutmoodi ja põlisrahvaid kaasav ajalookirjutus, ent eestlaste rahvuslikku narratiivi siis veel kirjutama ei asutud. Rahvusliku narratiivi loomise töö juurde asusid eesti mehed alates XIX sajandi teisest poolest, kusjuures Adam Peterson kui „esimene juhtiv võitleja-isiksus eesti rahvusliku ärkamise sündmustikus” (Kulbin 1936: 370) mängis selles palju olulisemat rolli, kui praegune ajalookirjutus seda möönab. 1860. aastate esimese poole talurahvakoosolekute korraldaja ja palvekirjaaktsioonide organiseerijana oli ta üks olulisemaid figure, kes lõi kaasa esimeses, nn „kuumas” rahvusloome faasis (vt Tamm 2018: 16–17). Suur palvekirjaaktsioon, mis poleks Adam Petersonita ilmselt üldse teoks saanud, oli kriisiolukorrast tõukunud sotsiaalne liikumine, mis kujunes rahvuslikuks (Kruus 1934: 337). Peterson oli ülimalt osav kõnemees, kes esitas koosolekutel talurahva äratamiseks kõnesid eesti rahva ajaloost, mainides neis ka „esimese mõrjsaöö õigust” (EKM EKLA, f 100, m 6: 8, l 1; vt ka EKM EKLA, f 100, m 6: 24).

Lõpetuseks

Siinses artiklis keskendusin seisustevaheliste seksuaalsuhete kohta käivale materjalile Schlegeli, Hupeli, Merkeli ja Petri teostes. Need teosed on adresseeritud autoriga samast seisusest lugejale ja kirjeldavad talurahva elu igaüks veidi erineva nurga alt. Et Hupel kogus materjali laialdase korrespondentide võrgustiku kaudu ja ise talurahvast küsitledes (vt Metsvahi 2015: 108–109), on ajaloolased pidanud tema andmeid usaldusväärseteks ja peaaegu vabadeks igasugustest eelarvamustest (Jürjo 2004: 272). Kirjandusteadlased seevastu on rõhutanud Hupeli teoste koloniaalset palet, mida iseloomustab eesti talurahva õhtumaisest kultuurist väljapoole paigutamine. Hupeli kirjutistele on süüks pandud ka seisusliku tegelikkuse põlistamist ja isegi pärisorjade vastu suunatud seksuaalrännakute õhutamist (Plath 2014: 305–306). Neid vastandlikke seisukohavõtte aitaks lähendada etnograafiline teadmine, et erinevate seisuste eluilmad XVIII sajandi lõpu Eestis olidki teineteisest kaugel ja väärtushinnangud suuresti lahknevad. Kahe seisuse vaheastmele jäävaid eesti soost mõisateenijaid püüti küll kuulujuttude ja regilauludega meelitada talurahva väärtushinnangute juurde tagasi, ent tõenäoliselt polnud see täies ulatuses teostatav ning muutus aja jooksul üha raskemaks (viimast tõendab

ka mõisateenijate sünnitatud vallaslaste arvu pidev kasv XIX sajandi vältel; Raud 1961: 133–134).

Jaan Undusk on juhtinud tähelepanu Hayden White'i väitele, et pärast Rousseau aega ei olnud õilsa metslase kujutelm vajalik mitte põliselanike õilistamiseks, vaid aadli diskrediteerimiseks (Undusk 1997: 728). Ilmselt on Merkeli ja Petri teostes esinevate seisustevaheliste seksuaalsuhete kajastuste suhteline rohkus seotudki just sooviga, et talurahva vooresliikkuse taustal joonistuks mõisnike ebamoraalsus eriti kontrastselt välja. Merkelil ja Petril polnud ju sellekohaste juhtumite näiteid vaja kaugelt otsida. Neid sai võtta Hupelilt, kelle kirjatööde eesmärgiks ei olnud tegelikult aadli siunamine, või kirjutada maha elust. Viimase võimaluse kasuks kõnelevad ka regilauludes kirjeldatud juhtumid ja hoiakud. Erinevat liiki allikad, mis on pärit eri seisuste esindajate suust või sulest ning suunatud erinevale auditooriumile, kinnitavad ühte ja sedasama: talurahvas suhtus seisustevahelisesse abieluvälisesse seksuaalsuhtesse põlastavalt ning mõisnikud käitusid julmalt ja türanlikult püüdlustes talutüdrukuid oma himudele allutada. Mõisnike julm käitumine talutüdrukutega seksuaalkontakti otsides tuleneski ilmselt sellest, et võimalikud varasemad vägivaldatud lähenemiskatsed olid jäänud tagajärjeta. Kolmas ühine teema, mis esineb nii Hupeli, Merkeli ja Petri teostes kui ka regilauludes, on vägistamiskatsete ebaõnnestumine tänu tüdruku südikusele ja mitmel puhul ka agressiivsele vastuhakule. Viimane, samuti nagu neiu iseseisev (ja isast sõltumatu) otsustusvõime oma auhoidmisel, seostub eesti naise ajalooliselt tugeva positsiooniga (vt Metsvahi 2014; Mägi 2017: 94–122).

Umbes poolteist sajandit tagasi Adam Petersoni poolt eesti konteksti istutatud esimese öö õiguse troop hakkas siin laiemalt levima ennekõike alates XX sajandi algusest, mil eestlusesse pöördumine sai sisse uue hoo ja püüdlused saksu demoniseerida leidsid laia kõlapinna (vt Jansen 2007: 254). Usk esimese öö õiguse varasemasse eksisteerimisse hõlbustas sotsiaalseid vahekordi selgitavate rahvapäraste mentaalsete kategooriate loomist ja nende abil rahvusliku narratiivi ülesehitamist. *Ius primae noctis*'e stereotüübi Eestisse importimine oli leidlik samm, mille afektiivne mõju auditooriumile nähtub selgelt teemat kasutavate teoste vastuvõtust XX sajandil. XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses kirjutatud valgustajate teostes seda stereotüüpi ei leidu, sest uskumus mõisnike praktiseeritavast türanlikust naissoo ahistamisest, mille seaduslik iseloom peaks sundima alistuma iga abiellu astuva noore naise, ei oleks sobinud kokku ettekujutusega n-ö õilsast pärismaisest naismetslasest, kellena siinseid talutüdrukuid toona nähti.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekt IUT2-43 „Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskussused”.

Arhiiviallikad

RA, EAA.915 – Rahvusarhiiv, Pärnu maakohus

RA, EAA.1187 – Rahvusarhiiv, Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv
EKM ERA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv
E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu
H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

Internetiallikas

Perekonnaajaloo foorum. Foorum perekonna ja suguvõsa ajaloo huvilistele. <http://www.isik.ee/foorum/>

Kirjandus

- Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- de Graaf, Tjeerd, Naarden, Bruno 2013. Description of the border areas of Russia with Japan and their inhabitants in Witsen’s North and East Tartary. – *Acta Slavica Iaponica*, kd 24, lk 205–220.
- Haljaste, Ester 2012. Viljapuuaiast Allikani. Revino külast, elust ja inimestest. Kohtla-Järve: Trükis.
- Hupel, August Wilhelm 1777. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Zweyter Band. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 2016. Neitsilikkuse väärtusest eestlaste ja lätlaste hulgas. *Tlk Mati Laur, Merili Metsvahi*. – *Tuna*, nr 4, lk 2–6.
- Jansen, Ea 2007. Eestlane muutub ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv.
- Jürjo, Indrek 2004. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Koemets, Aino 1983. Naisori mõisas. – *Kui ma pääsen mõisast. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt II*. Toim Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 63–114.
- Kruus, Hans 1934. Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. *Palvekirjadeaktsioonid 1860ndail aastail*. – *Eesti Kirjandus*, nr 8, lk 337–362.
- Kulbin, Lembit 1936. Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine, 2. – *Eesti Kirjandus*, nr 8, lk 353–370.
- Körber, Bernhard 1864. Biostatik der im Dörptschen Kreise gelegenen Kirchspiele Ringen, Randen, Nüggen und Kawelecht. In den Jahren 1834–1859. Gedruckt auf Kosten der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat.
- Küng, Enn 2015. Käsitlus Rootsi võimu ajajärgust Eestis. – *Akadeemia*, nr 8, lk 1491–1499.
- Laugaste, Eduard 1976. Regivärsiline rahvalaul ühiskondlike suhete peegeldajana II. – *Saaksin ma saksa sundijaks. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt I*. Toim E. Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat, lk 11–46.
- Laur, Mati 2008. Kohtumõistmine vallasemade üle Pärnu maakohtus 1740. aastatel. – *Tuna*, nr 4, lk 16–25.
- Laur, Mati, Metsvahi, Merili 2016. Talutüdruk valgustuse paistel. *Lisandusi August Wilhelm Hupeli artiklile*. – *Tuna*, nr 4, lk 7–13.

- Ligi, Herbert 1961. Talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.
- Melton, Edgar 1988. Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A critique of the model. – Central European History, kd 21, nr 4, lk 315–349.
- Merkel, Garlieb Helwig 1796. Die Letten vorzüglich in Liefland am Ende des philosophischen Jahrhunderts, Ein Beytrag zur Völker- und Menschenkunde. Leipzig: bey Heinrich Gräff.
- Metsvahi, Merili 2014. Varasem perekondlik korraldus ja õe-venna intsesti teema rahvaluules. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 123–137.
- Metsvahi, Merili 2015. „Tüdrukut poisi käte vahelt magamast leida pole nende seas häbiasi.” August Wilhelm Hupeli avaldatud talupoegade seksuaalelu kirjeldused eesti perekonna ajaloo kontekstis. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri, nr 1–2, lk 104–127.
- Metsvahi, Merili 2017. Esimese öö õiguse teema 1910. ja 1920. aastate Eestis. – Kaheteistkümnnes eesti folkloristide talvekonverents „Folkloor ja avalikkus” 2. ja 3. märtsil 2017 Voore puhkekeskuses. EKM Teaduskirjastus, lk 29.
- Mägi, Marika 2009. Abielu, kristianiseerimine ja akulturatsioon. Perekondliku korralduse varasemast ajaloost Eestis. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri, nr 1–2, lk 76–101.
- Mägi, Marika 2017. Viikingiaegne Eesti. Maa, asjad ja inimesed ajastu risttultes. Tallinn: Argo.
- Nirgi, Margit 2016. Esku kabeli lugu. Geschichte der Kapelle in Esko. Esku: VR Kirjastus.
- Peterson, Adam 1900. Laulud. 4. jagu. Viljandi.
- Petri, Johann Christoph 1802a. Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. I. Gotha: die Ettingersche Buchhandlung.
- Petri, Johann Christoph 1802b. Ehstland und die Ehsten, oder historische, statistische Gemälde von Ehstland. Ein Seitenstück zu Merkel über die Letten. II. Gotha: die Ettingersche Buchhandlung.
- Petri, Johann Christoph 1903. Huvitav tükike kodumaa ajaluost. Sakslase Dr. Petri kirjeldus Eestirahva elust ja olust aastal 1802, kes Eesti- ja Liiwimaal 12 aastat kodukoolmeister on olnud. Väljaannud Adam Peterson. Teine trükk. Tartu: Joh. Linnu raamatukauplus.
- Plath, Ulrike 2014. Libertinistlik kirjandus ja „valgustuse erootika” Baltikumis. – Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis. (Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 21 (28)). Koost Katre Kaju. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 283–310.
- Põltsam-Jürjo, Inna 2016. Haavatud au. Auküsimusest Uus-Pärnus 16. sajandi lõpu raeprotokollide põhjal. – Tuna, nr 1, lk 8–19.
- Raud, Märt 1914. Eesti armuilmast. – Eesti Kultura IV. Koost V. Reiman. Tartu: Postimees, lk 3–100.
- Raud, Märt 1961. Eesti perekond aegade voolus. Stockholm: Kirjastus EMP.
- Remmel, Mari-Ann (koost) 2008. Mõisalegendid. Harjumaa. Tallinn: Tänapäev.
- Saareste, Andrus 1923. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel, nr 5–6, lk 136–149.
- Schlegel, Christian Hieronymus Justus 1788. Etwas über Form, Geist, Character, Sprache, Musik und Tanz, der Ehstnischen Nation. Beyläufig etwas über

- die Schönheit der deutschen Damen in Ehstland. An einen Freund im Jahr 1783. – Der Teutsche Merkur, April, lk 331–347; Der Teutsche Merkur, May, lk 404–433.
- Schmidt, Karl 1881. *Jus primae noctis*. Eine Geschichtliche Untersuchung. Freiburg in Breisgau: Herder'sche Verlagshandlung.
- Schneider, Jane 1971. On vigilance and virgins: Honor, shame and access to resources in Mediterranean societies. – *Ethnology*, kd 10, nr 1, lk 1–24.
- Stackelberg, Jürgen von 2008. Voltaire, Beaumarchais und das 'jus primae noctis'. – *Komparatistik: Jahrbuch der Deutschen Gesellschaft für Allgemeine und Vergleichende Literaturwissenschaft*. 2007. Heidelberg: Synchron, lk 173–178.
- Tamm, Marek 2018. Rahvuste tegemine. Humanitaarteaduslik vaade. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 15–29.
- Tampere, Herbert (toim) 1938. Vana kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. Tallinn: K. O.-Ü. Kultuurikoondis.
- Tarkiainen, Kari, Tarkiainen, Ülle 2014. Meretagune maa. Rootsi aeg Eestis 1561–1710. Tlk Ivar Rütli. Tallinn: Varrak.
- Tarkiainen, Kari, Tarkiainen, Ülle 2015. Vastuseks eelolevale. – *Akadeemia*, nr 8, lk 1500–1503.
- Tedre, Ülo (toim) 1969. Eesti rahvalaulud I. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Tedre, Ülo (toim) 1971. Eesti rahvalaulud III. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Uimonen, Pirjo 2011. Keep the nation clean! Negotiating the norms of female purity. – *Ethnosexual Processes: Realities, Stereotypes and Narratives*. Toim Joni Virkkonen. Cambridge–London: Kikimora Publications, lk 121–137.
- Undusk, Jaan 1997. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel – Jakobson – Hurt. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 721–734.
- Wetlaufer, Jörg 1999. Das Herrenrecht der ersten Nacht. Hochzeit, Herrschaft und Heiratszins im Mittelalter und in der früher Neuzeit. Frankfurt–New York: Campus Verlag.
- Witsen, Nicolaas 1966. *Moscovische reyse 1664–1665. Journaal en aentekeningen*. Kd 1. (Werken van de Linschoten-Vereeniging, LXVI.) Toim Th. J. G. Locher, P. de Buck. s'Gravenhage: Martinus Nijhoff.

Merili Metsvahi (snd 1973), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, vanemteadur, merili.metsvahi@ut.ee

The prologue of the *ius primae noctis* stereotype in Estonia: the relations between landlords and peasant girls as reflected in runo songs and in the works of German authors of the Enlightenment

Keywords: Enlightenment, Johann Christoph Petri, Garlieb Helwig Merkel, Christian Hieronymus Justus Schlegel, August Wilhelm Hupel, Estonian peasants

The article was inspired by interest in how the stereotype of the right of the first night (*ius primae noctis*) arrived in Estonia. The first publication introducing the meaning of *ius primae noctis* to the Estonian reader is a translator's footnote in

the Estonian translation of the first part of “Ehstland und die Ehsten” by Johann Christoph Petri (1901). The translator was Adam Peterson, who had cut a figure in the Estonian society in the 1860s. It was certainly arbitrary of him to attach his commentary on *ius primae noctis* to a text on the Estonian condition written by a German enlightener. However, numerous bits and pieces of information on sexual relations between landlords and peasant girls can indeed be found in other works on Estonia by Petri and other enlighteners, which anticipate later discussions on the subject.

The article is focused on sexual relations between people of unequal social ranks as depicted in the works of Christian Hieronymus Justus Schlegel, August Wilhelm Hupel, J. Chr. Petri and Garlieb Helwig Merkel. The prime aim of Schlegel and Hupel was to introduce the reader to Estonian topography and the ethnic and social customs of the inhabitants of the territory, whereas Petri and Merkel described the life of the peasant folk mainly in order to criticise the estate society. Hence the difference between the depictions of morganatic relationships by the two pairs of authors. Petri and Merkel put a relatively strong emphasis on such relationships, including several attempted rapes thwarted by the girl’s courageous defense of her honour. The agency of a girl and her readiness to act by herself in similar situations can also be noticed in old runo songs. The considerable independence and presence of mind of peasant girls, as well as the Estonians’ contempt for sexual relations with representatives of other estates are subjects also reflected in Hupel’s writings. Thus, on the one hand, the depiction of an Estonian girl or woman as a noble Amazon defending her virtue was a motif undermining the predestination ordained by the estate society and discrediting the ruling nobility. On the other hand, the fact that the subject keeps popping up in most different sources suggests that the motif must have had a solid basis in real life, associated with the historically strong position of the Estonian woman in the community.

Merili Metsvahi (b. 1973), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Studies, Department of Estonian and Comparative Folklore, senior researcher, merili.metsvahi@ut.ee